

بازیابی متون کهن امامیه در آثار شیخ صدوق*

محمد کاظم رحمتی**

مقدمه: شیخ صدوق در بین شیعیان شخصیتی شناخته شده دارد. بسیاری از آثار او در سالهای قبل به کوشش استاد علی اکبر غفاری به چاپ رسیده است. در کتب حدیثی به این مطلب اشاره شده است که همه کتب اربعه آثاری هستند که با استفاده از کتب کهن تر تألیف شده اند. در برخورد با کتاب حدیثی «التوحید» با توجه به سلسله اسناد این کتاب، این مسأله به ذهن می رسد که احادیث این کتاب به صورت شفاهی بوده و برای اولین بار صدوق آنها را به طریق سماع از مشایخ خود دریافت و سپس مکتوب کرده است. اما این مطلب درست نیست و با توجه به اختلافاتی که درباره زمان کتابت حدیث وجود دارد، مسلم است که از قرن دوم به بعد آثار مدون حدیثی وجود داشت و محدثین از این متون به طرق مختلف، روایاتی را نقل کرده اند. در ذیل به بحث پیرامون تألیف چهار کتاب «عیون اخبار الرضا»، «اکمال الدین و اتمام النعمه»، «التوحید» و «التفسیر» مرحوم صدوق و منابع بکار برده شده در تألیف این کتب توسط صدوق و چگونگی شناسایی این منابع، می پردازیم.

* این سخنرانی در تاریخ ۸۲/۳/۲۱ در همایش بزرگداشت شیخ صدوق ارائه گردید.

** از محققان بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

عیون اخبار الرضا

مرحوم صدوق در ابتدای دیباچه این کتاب اشاره دارد که دو قصیده از ابوالقاسم اسماعیل بن عباد در مدح حضرت امام رضا(ع) به دستم رسید. دریافتن فرصت خوبی است که با توجه به منابع حدیثی موجود، کتابی در مورد زندگی، فضائل و... آن حضرت تألیف کنم. بصورت منطقی نیز اگر قرار باشد مادر مورد زندگی یکی از ائمه مانند امام رضا(ع) کتاب حدیثی تألیف کنیم، ابتدا به دنبال کتب حدیثی که شامل اطلاعاتی در مورد آن حضرت باشد، می‌رویم، سپس کتبی را استخراج می‌کنیم که به تدوین سخنان آن حضرت اشاره دارد.

شیوه ارجاع محدثین به کتب منبع، تا حدی متفاوت از شیوه‌های رایج کنونی است. محدثین برای ارجاع، هر متن مدون موجود را، به یکی از راههای طرق تحمل حدیث از مؤلف کتاب نقل می‌کردند. برای مثال شیخ صدوق درباره سخنان آن حضرت، از کتاب «صحیفه الرضا» استفاده می‌کند و روای کار محدثین این بوده که متون حدیثی را به سلسله سندهای خود تا معصوم تألیف می‌کردند.

شیخ صدوق به واسطه این که در محیطهای مختلف فرهنگی مانند قم، ری و به سماع حدیث نزد مشایخ خود توجه داشته، در استفاده از «صحیفه الرضا»، به دلیل فاصله زمانی زیاد، نمی‌تواند از مؤلف کتاب نقل حدیث کند. بنابراین، صدوق احادیث این کتاب را به طریق اجازه از مشایخ مجیز خود، نقل کرده است و شیوه محدثین این است که مشایخ مجیز را به سند روایت کتاب متصل می‌کردند. برای مثال اگر در کتاب «صحیفه الرضا»، عبدالله بن احمد بن عامر عن ایبه عن الرضا(ع) نقل حدیث کرده باشد، شیخ صدوق با دو یاسه واسطه سلسله سند خود را به این کتاب متصل می‌کند.

یکی از مسائل ذکر شده در «عیون اخبار الرضا»، اتفاقات و حوادث مربوط به زمان امام رضا(ع) است. طبعاً شیخ صدوق باید از یک کتاب تاریخی بهره مند بوده باشد. با توجه به اسناد کتاب «عیون» این مطلب استنباط می‌شود که شیخ صدوق در بین تواریخ متعددی که درباره خاندان عباسی نوشته شده، از کتاب «الاوراق فی اخبار آل عباس و اشعارهم» تألیف ابوبکر محمد بن یحیی بن عبدالله صولی استفاده کرده است. البته شیخ در کتب خود به

فصلنامه

شماره نهم و دهم
بهار و تابستان ۸۳

محمد باقر
کاظم
رومی

ندرت نامی از منبع مورد استفاده اش می برد، برای مثال از کتاب «علل الشرایع» تألیف فضل بن شاذان در «عیون» نام برده است.^۱ یکی دیگر از کتب منبع شیخ در «عیون» کتاب «المسائل» تألیف محمد بن سنان است. این کتاب مجموعه ای از روایات امام رضا (ع) را در خود جمع کرده است.

کمال الدین و تمام النعمه

در باره انگیزه تألیف کتاب، باید گفت به دنبال پرسش و پاسخهای فراوانی که شیعیان شهرهای مختلف در مورد مسأله غیبت از مرحوم صدوق داشتند، از او درخواست کردند که با توجه به کتب کلامی موجود، کتابی جامع در پاسخ به شبهات، تألیف کند.

در این کتاب شیخ صدوق بصورت مشخص در نقل قول از متون کلامی تصریح دارد که نام کتاب چیست و نام مؤلف آن کیست. شیخ در بخش اول کتاب، بحثهای مفصلی از کلام را، با توجه به منابع موجود آنها، جمع آوری کرده است. مهمترین ویژگی این نقل قولها، سخنانی است که صدوق از ابن قبه (یکی از متکلمین امامیه ری) نقل کرده است. نکته ای که در این خصوص می توان دریافت آن است که افرادی که می خواهند در زمینه تاریخ امامیه، در دوران غیبت صغری و کبری، تحقیقاتی داشته باشند، از کتبی مثل «کمال الدین»، می توانند بسیار استفاده کنند. این کتاب حاوی چند رساله از ابن قبه بود و مهمترین این رساله ها کتاب «نقض الاشهاد» است که پاسخی است محکم در برابر ابوزید علوی یکی از علمای زیدی مذهب که کتابی را در نقد امامیه درباره اعتقاد به غیبت صغری و کبری نوشته است. نکته جالب این که از کتاب ابوزید علوی نسخه ای بر جای مانده و آنچه درباره کتاب «الاشهاد» ابوزید علوی می دانیم نقل قولهایی است که شیخ صدوق به واسطه ابن قبه از این کتاب نقل کرده است.

منبع دیگر «کمال الدین» کتاب «التنبیه فی الامامه» تألیف ابوسهل نوبختی است. کتاب «المبعث و المبتدی و المغازی» اثر ابان بن عثمان البجلی، کتابی است در خصوص سیره پیامبر و از منابع مورد استفاده صدوق در «کمال الدین» است. آقای رسول جعفریان بخشی از

۱- تفصیل این مطالب در کتاب ماه دین شماره های ۶۶ و ۶۷ آمده است.

این کتاب را بازسازی و به همین نام به چاپ رسانده است. کتاب «المبتدی و المبعث و المغازی» تألیف ابن اسحاق که حاوی روایات مربوط به سیره پیامبر است نیز مورد استفاده صدوق در «کمال الدین» بوده است و از این کتاب به طریق یونس بن بکر شیبانی نقل مطلب کرده است.

التوحید

این کتاب ظاهرآ از آثاری است که صدوق بعد از مهاجرت از قم به ری تألیف کرده است. ری، در قرن چهارم، یکی از مراکز علمی و فرهنگی جهان اسلام و محل تجمع علمای بزرگ معتزله و زیدیه بود. عده ای از علما به دلیل برخی احادیث که ظاهرآ دلالت بر تشبیه می کند، اعتراضاتی به امامیه وارد می کنند و صدوق از طریق کتاب «التوحید» در پی پاسخگویی به آنها برمی آید. مهم ترین منبع صدوق، کتاب «الجبر والاستطاعه» تألیف ابوالحسین محمد بن جعفر اسدی، یکی از وکلای ناحیه مقدسه، که در ری اقامت داشته می باشد. صدوق حدود صد حدیث از این کتاب را به طریق مشایخ خود، استخراج کرده است. یکی از راههای شناسایی اثر نقل قول در آثار صدوق، مقایسه و تطبیق بخشی از «مشیخه» کتاب «من لا یحضره الفقیه» با دو کتاب «الفهرست» تألیف طوسی و «الرجال» تألیف نجاشی است. به طور مثال، صدوق در «مشیخه»، به ندرت اسامی کتب راوی را نام می برد، بلکه تنها به این نکته اشاره دارد که آنچه از این راوی در این کتاب نقل می کنیم با این طریق و سند است. اماروایات فرد مورد نظر و آثار تألیفی او را در کتب «فهرست» یا «رجال» می توان استخراج کرد. تنها مورد استثنایی که صدوق نام کتاب را برده است کتاب «کافی» می باشد. یکی دیگر از منابع «التوحید» کتاب «الجامع» تألیف محمد بن حسن بن ولید قمی، استاد شیخ صدوق است. البته این کتاب تا قرن هفتم هجری وجود داشته، چرا که ابن طاووس در کتاب «فلاح السائل» خود بطور مفصل از این کتاب نقل مطلب می کند.

یکی دیگر از منابع مورد استفاده صدوق در «التوحید» کتاب «التفسیر» اثر ابوالجارود زیاد بن مُنذر نهدی است. مقایسه سلسله سندی که برای روایت این کتاب در «الفهرست» و «رجال» نجاشی آمده، می تواند کمک کند که این نقل قولها را از کتاب شیخ صدوق بازسازی

کنیم و استفاده از نرم افزار حدیثی نور ۲ مؤثر و مفید است.

مرحوم صدوق از کتاب «التنزیل من القرآن و التحریف» تألیف علی بن حسن بن فضال الکوفی به طریق مشایخ مجیز خود در کوفه نقل حدیث می کند.

با مراجعه به «الفهرست» طوسی یا «الرجال» نجاشی که اسامی مشایخ و مؤلفان امامیه را به ترتیب الفبایی آورده اند، می توان اطلاعاتی را در خصوص راویان و مؤلفان این کتب که به طریق نجاشی یا طوسی نقل شده است، بدست آورد.

یکی از کتبی که بحث مفصلی در مورد بازیابی متون کهن امامیه دارد و به تازگی به چاپ رسیده است، کتاب میراث مکتوب امامیه از سید حسین مدرسی است و در آن بحثهای نظری درباره این که به چه طریق می توان این متون را بازیابی کرد، وجود دارد.

شناخت این متون کهن چه فایده‌ای دارد؟

نخستین فایده بازیابی متون کهن در آثار صدوق، مطالعه تاریخ تدوین حدیث و تاریخ عقاید کلامی است. به عنوان مثال، بازیابی متون تفسیری کهن امامیه، مانند «تفسیر جابر بن یزید الجعفی»، امکان مطالعه درباره تاریخ تدوین تفسیر امامیه و گرایشها و شیوه‌های تفسیری آن را برای ما فراهم می کند. بنابراین برای کتاب شناسی آثار شیخ صدوق لازم است، ابتدا از کتاب «رجال نجاشی» یا «فهرست طوسی» متون تفسیری را استخراج کرد و اسامی افرادی را که به عنوان مولفین کتب تفسیر معرفی شده اند، بدست آورد، سپس با استفاده از نرم افزارهای حدیثی به طور مثال برنامه حدیثی نور ۲، آنها را در آثار شیخ صدوق بازیابی کرد.^۲

التفسیر

نجاشی و طوسی از این کتاب به عنوان یکی از آثار صدوق نام برده اند. نجاشی گفته است که این کتاب تمام نشده و ناقص باقی مانده است.

به امام حسن عسکری (علیه السلام) کتابی تفسیری منسوب است. عده‌ای مطالب این کتاب را پایین تر از سطح امام می دانند. عده‌ای هم این کتاب را دارای اصالت و وثاقت

۲- تفصیل این مطالب را در مقاله «دو کتاب به روایت شیخ صدوق»، «کتاب ماه دین»، شماره‌های ۶۶ و ۶۷ و نیز در مجله «علوم الحدیث»، شماره ۳۰ مطالعه فرمایید.

می‌دانند. با مقایسه‌ای که با استفاده از برنامه نور ۲ داشتیم به این نتیجه رسیدیم که این کتاب همان «التفسیر» شیخ صدوق است. صدوق در آثار مختلفش، احادیثی را نقل کرده و بقیه حدیث را به منابع دیگر از جمله این کتاب ارجاع می‌دهد. این موارد، چند مورد است. من این موارد را با کتاب تفسیری منسوب به امام عسکری (ع) تطبیق دادم و همان بخش از احادیث را که در کتابهای صدوق بصورت ناتمام نقل شده است، در این کتاب (تفسیر منسوب به امام عسکری) ملاحظه کردم و حدس خود را درست یافتم.

لزوم تصحیح مجدد آثار صدوق

با وجود آثار مختلفی که از صدوق برجای مانده است، متونی که از صدوق در دست است، خالی از اشکال نیست و در ضبط اعلام ضعفهایی وجود دارد. لذا ارائه یک تحقیق کامل از حیات، زندگی و اندیشه‌های صدوق بسیار مورد نیاز است و در این خصوص کاری منظم و جدی انجام نشده است.

نکته دیگر این که نگارش کتاب به زبان فارسی فقط برای ایرانیان و فارسی‌زبانان مفید است، اما زبانهای عربی و انگلیسی که برای تبادل افکار با دنیای خارج است، تأثیر بیشتری دارد.

امیدواریم، دانشجویان عزیز در پایان نامه‌ها و مقالات خود، آثار خود را به سایر زبانها نیز تألیف کنند؛ زیرا حجم کتبی که خاورشناسان از کتب فارسی، مورد ارجاع قرار می‌دهند به دلیل محدودیت کسانی که به این زبان صحبت می‌کنند، کم است.

فصلنامه

کتابخانه
شماره نهم و دهم
بهار و تابستان ۸۳

پرتال جامع علوم انسانی